

Лекція 12. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ, ПОЛІТИЧНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1929-1938 рр.)

В другій половині 20-х років посилюються атаки на неп з боку партійно-державного керівництва, а в 1929 році ВКП(б) остаточно відмовилась від нової економічної політики, її принципів і методів господарювання. В країні розпочинається втілення в життя сталінської моделі соціалізму шляхом послідовної реалізації ідей індустріалізації, колективізації, здійснення культурної революції, впровадження нових форм управління суспільним життям. В 30-ті роки в республіці остаточно утверджується тоталітарний режим.

Соціально-економічний та політичний розвиток України в 30-ті роки характеризується складними і суперечливими процесами. Беззаперечно, це був час героїчної праці радянських людей, які з вірою у “світле майбутнє” самовіддано будували соціалізм, час гострої політичної боротьби. Водночас цей етап української історії характеризується небаченим голодомором і необґрунтованими репресіями проти господарників і фахівців, партійних, радянських і військових діячів, проти інтелігенції. Сталінським керівництвом були допущені відчутні прорахунки та суттєві помилки, а то і прямі злочини проти власного народу. Тому саме цей період в історії України в значній мірі зазнав замовчування та фальсифікації.

З'ясування сутності та особливостей соціально-економічних і політичних процесів та культурного будівництва України в 30-і роки, визначення їх позитивних і негативних тенденцій, реального впливу на життя людей є головною метою даної лекції і буде розкрито по такому плану.

1. Соціально-економічні перетворення в Україні у 30-ті роки.

2. Політичне становище та духовне життя республіки в умовах тоталітаризму

1. Соціально-економічні перетворення в Україні у 30-ті роки.

Напередодні 1929 року нова економічна політика, яка раніше забезпечувала вирішення багатьох проблем соціально-економічного розвитку радянського суспільства, опинилась під загрозою. Тепер остаточно стало зрозуміло, що промисловість не має в достатній кількості вільних ресурсів для реалізації прийнятої програми індустріалізації, а ринкові принципи взаємозв'язку міста і села не дозволяють доволіно перерозподіляти кошти, накопичені в сільському господарстві. Хлібозаготівельні кризи 1927\28 та 1928\29 років поставили керівництво країни перед принциповим вибором: або приватизувати промисловість і тим самим відмовитись від самої ідеї “командних висот” та економічної влади, або одержавити сільськогосподарське виробництво шляхом колективізації. Перемогла сталінська лінія на збереження диктатури в економічному і політичному житті. Партійно-радянське керівництво розпочинає повторну спробу побудувати позаринкову економіку. У 1929 році більшовицька партія відмовляється від непу і переходить до політики комуністичного штурму, яка супроводжувалась надзвичайними заходами – введенням нової продрозкладки, заборонаю торгівлі, картковою системою у містах, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств (розкуркулення) та насильницьким об'єднанням усіх інших категорій селян в колгоспи.

Першим кроком на цьому шляху стало прискорення темпів індустріалізації. В свій час вождь більшовиків Ленін стверджував, що фундаментом соціалізму може стати лише велика машинна промисловість. Але в кінці 20-х років СРСР залишався аграрною державою. Проголошення XIV з'їздом ВКП(б) (грудень 1925 р.) курсу на індустріалізацію передбачало

перетворення Радянського Союзу з аграрної країни в промислову, з метою забезпечення економічної незалежності і самостійності, зміцнення обороноздатності, створення матеріально-технічної бази для здійснення модернізації промисловості та сільського господарства. Заплановану модернізацію потрібно було проводити швидкими темпами, щоб остаточно не відстати від країн заходу. Крім того, перебування Радянського Союзу в оточенні вороже налаштованих держав і в постійному очікуванні конфлікту зі світовим імперіалізмом змушувало керівництво країни здійснювати індустріалізацію в стислі строки, щоб встигнути створити міцну оборонну промисловість на випадок війни.

Перегляд завдань першої п'ятирічки в бік їх зростання значно посилили тенденцію прискореного розвитку індустрії. У липні-серпні 1929 року було прийнято цілий ряд партійно-урядових постанов, спрямованих на форсування темпів розвитку чорної і кольорової металургії, деяких галузей машинобудування, хімічної промисловості, що, в свою чергу, викликало необхідність пошуку додаткових ресурсів. Тоді ж влітку пролунав заклик “П'ятирічку – за чотири роки!”.

7 листопада 1929 року газета “Правда” опублікувала статтю генерального секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна під назвою “Рік великого перелому”, в якій безпідставно стверджувалось, що проблему накопичення коштів для капітального будівництва важкої промисловості в основному вирішено, прискорено темпи розвитку виробництва засобів виробництва і створено передумови для перетворення СРСР в “країну металеву”. Пропозиція генсека переглянути контрольні цифри плану в бік їх суттєвого зростання знайшла втілення в рішеннях Листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), який затвердив на 1930 рік підвищені показники щодо збільшення капіталовкладень в народне господарство до 13 мільярдів карбованців (проти 8,5 млрд. в попередньому році) і приросту валової продукції всієї промисловості та важкої промисловості зокрема – відповідно до 32,1 % і 45,1 %. Це був початок. На 1931 рік приріст промислового виробництва

диктувалося довести до 45 % замість передбачених планом 22 %. В цілому ж середньорічні темпи зростання обсягу промислової продукції за 1930-1932 роки, з врахуванням внесених коректив, мали сягнути 37,7 %, що було нереальним .

Боротьба за досягнення шалених темпів приросту промислового виробництва звела нанівець працю сотен спеціалістів, які обгрунтовували і визначали завдання п'ятирічного плану, що був схвалений ХУІ конференцією ВКП(б) як державний закон. По суті, перша п'ятирічка виконувалась як сума річних завдань. Засоби масової інформації рясніли повідомленнями про грандіозні успіхи індустріального будівництва. Але реальне становище було дещо іншим. Навіть офіційні статистичні дані свідчили про те, що середньорічні темпи зростання обсягу промислової продукції за роки п'ятирічки (окрім першого року) складали лише 15,7%. Форсування індустріалізації призвело до розриву господарських зв'язків, порушення рівноваги, пропорційності між різними галузями виробництва. Всі сили і ресурси були зосереджені на розвиткові важкої індустрії (групи "А"), куди було виділено 78% капіталовкладень. Зводились підприємства-велетні, будівництво яких вимагало значних коштів. З 35 промислових гігантів вартістю понад 100 млн крб. кожний, в Україні знаходилось 12. В УСРР будувались три металургійні заводи - "Запоріжсталь"(його кошторисна вартість становила 993 млн крб.), "Криворіжсталь" та "Азовсталь", зводилися Дніпрогес, "Дніпроалюміній", Краматорський завод важкого машинобудування, Харківський тракторний завод. Останній був збудований за рекордно короткий термін – 15 місяців і став до ладу в жовтні 1931 року. Серйозна реконструкція проводилася на Луганському паровозобудівному та чотирьох металургійних заводах: у Макіївці, Дніпродзержинську, Комунарську і Дніпропетровську. Загальна сума грошей, які були виділені на розвиток важкої промисловості в роки першої п'ятирічки, становила 16 млрд. 622 млн. крб. Джерелами накопичення необхідних коштів для фінансування індустріалізації , а також радянських

закупок за кордоном (в 1932 році вони склали майже 50 % світового експорту машин) були : перекачування коштів із легкої та харчової промисловості, податки з населення, внутрішні позики, горілчана державна монополія (в 1934 році за рахунок цього в бюджет надійшло понад 6,8 млрд. крб), паперово-грошова емісія (в роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. крб.), збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба, введення режиму економії. Та більш за все держава отримувала коштів за рахунок нееквівалентного обміну між містом та селом.

“Підхльостування” індустріалізації призвело до розпорошення ресурсів, зниження віддачі від капіталовкладень. Непосильні темпи викликали порушення технології виробництва і зниження якості праці. Почастішали аварії, мали місце трагічні випадки на виробництві. Загальним підсумком усього став зрив виконання першого п'ятирічного плану. “Відповідальними” за це стали господарники, яких звинуватили в шкідництві. Один за одним відбулися сфабриковані проти спеціалістів процеси, початок яким поклала у 1928 році так звана “шахтинська справа”. Посилилися гоніння на технічну, економічну, гуманітарну і військову інтелігенцію, представників якої звинувачували у саботажі, шкідництві та шпигунстві. Цілком очевидно, що репресії були невід’ємною частиною сталінського курсу, бо без них просто неможливо було б здійснювати будівництво соціалізму за сталінською моделлю, втілювати в життя генеральну лінію на соціалістичну індустріалізацію в найкоротші строки.

В роки першої п'ятирічки у країні створювався новий господарський механізм, повністю відірваний від ринку, від товарно-грошових відносин. Він характеризувався жорсткою централізацією влади і відсутністю зворотніх зв'язків. Грошовий обіг зберігався, але вводилася система нормованого забезпечення робітників і службовців. Вона не давала можливості витратити гроші на придбання товарів і продуктів харчування понад визначеного мінімуму, що гарантувався картковою системою (республіка першою в

СРСР запровадила її, починаючи з другого кварталу 1928 року). Це означало втрату можливості стимулювати продуктивність праці трудівників економічними методами. До них все частіше стали застосовувати позаекономічні, адміністративні засоби впливу: погрози, залякування, навіть репресії. Чільне місце посіла безгранична експлуатація людського ентузіазму. Формувалась централізована адміністративно-командна система керівництва промисловістю, яка ігнорувала економічну зацікавленість і базувалась на примусі, на остраху людей перед покаранням за невиконаний наказ. Така система передбачала відповідну ієрархію управління, коли рішення приймали керівні посадові особи, а величезна маса виконавців лише відповідала за їх втілення .

Проведена в січні 1930 року кредитна реформа та здійснена в 1932 році реорганізація керівництва промисловістю завершили в основному перехід до адміністративно-командних методів управління. Велика промисловість УСРР тепер підпорядковувалась загальносоюзним наркоматам, як і майже вся економіка України підпадала під розпорядження центральних органів влади, а не республіканських, і партійно-державне керівництво республіки було безсилим протистояти цьому. Справа в тому, що сам ЦК ВКП(б) здійснював цілеспрямовану централізацію управління народним господарством, і створена на цій основі командна економіка повинна була стати міцним фундаментом для утвердження тоталітарного режиму і особистої влади Сталіна.

Проблеми підвищення продуктивності праці радянське керівництво намагалось вирішити шляхом експлуатації трудового ентузіазму, впроваджуючи моральні стимули. Було розгорнуте масове виробниче змагання, що отримало назву “соціалістичного”. Поштовхом до цього стала опублікована 20 січня 1929 року в газеті “Правда” стаття Леніна “Як організувати змагання?”. А вже через десять днів в Україні був укладений перший договір на соціалістичне змагання, ініціаторами якого стали робітники шахт Донбасу “Центральна” та “Південна” тресту “Артемвугілля”.

У травні цього ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про соціалістичне змагання фабрик і заводів”, в якій підкреслювалося, що змагання як постійний метод роботи повинно стати важливим резервом підвищення продуктивності праці на підприємствах. Організація його покладалась на профспілки, а загальне керівництво здійснювала більшовицька партія.

Спочатку змагання, що починалося як рух передовиків, набуло широкого розмаху. Та вже на третій рік його економічна ефективність знизилася, ентузіазм учасників, не знаходячи достатньої матеріальної підтримки, невпинно падав. Промисловість дедалі більше охоплювала криза.

“Великий стрибок” не вдался. Політика “підхльостування” повністю показала свою помилковість. П’ятирічний план, попри весь ентузіазм і самовідданість трудящих, не був виконаний по жодному з основних показників. Так, в Україні планом передбачалось збільшити видобуток донецького вугілля з 27 млн до 80 млн.т. - фактично ж у 1933 р. було добуто лише 45 млн.т. Виплавку чавуну мали збільшити з 2,4 млн.т у 1928 р. до 6,6 млн.т. у 1933 р. - вдалося досягти лише 4,3 млн.т. Подібне становище спостерігалось і щодо інших показників. Не були введені до ладу три металургійні заводи, та й в цілому будівельну програму у металургійній промисловості у довоєнний час завершити не вдалося. Погіршився стан легкої промисловості й транспорту, зменшилося виробництво товарів народного споживання. Розтягнувся час виконання програми виробництва азотних добрив із синтетичного аміаку.

В цілому ж реальні результати першої п’ятирічки (по суті зрив виконання планових завдань) повинні б були насторожити партійно-радянське керівництво СРСР, переконати його в неприпустимості волюнтаристського підходу, ігнорування об’єктивних економічних законів та реальних матеріальних можливостей. Однак в січні 1933 р. на партійному пленумі Сталін зробив заяву про дострокове виконання п’ятирічного плану – за чотири роки і три місяці (тобто до кінця 1932 р.), породивши тим самим міф, що понад півстоліття міцно тримався в історичній літературі. Насправді

ж навіть офіційна статистика свідчила, що в Радянському Союзі національний прибуток зріс за цей час всього на 59 %, замість 108 % за планом. Приріст промислової продукції становив лише 102 %, замість 130 %, а виробництво продуктів сільського господарства навіть скоротилося на 14%, замість запланованого 55-процентного збільшення. При колосальній напрузі сил все ж таки не вдалося витримати надто високі темпи розвитку індустрії. Вони впали з 23,7% у 1928/29 господарському році до 5 % у 1933 р. Виробництво електроенергії становило 13,5 млрд. квт\год замість 22 млрд квт\год. за планом, виплавка чавуну складала 6,2 млн.т. замість 17 млн.т. виробництво автомобілів досягло лише 23,9 тис.шт. проти запланованих 200 тис. Значну частину планових показників вдалося виконати пізніше – у другій та третій п'ятирічках, або навіть у післявоєнний період.

Та все ж і за таких умов досягнення першої п'ятирічки були досить вагомими. Виросла енергетична база республіки. У жовтні 1932 р. було введено до ладу найпотужнішу на той час у світі Дніпровську ГЕС. Першого жовтня 1931 р. з конвейера Харківського тракторного заводу зійшов перший трактор, а вже в травні наступного року тут випускалося сто тракторів на день. З пуском у червні 1930 р. на запорізькому “Комунарі” цеху по виробництву комбайнів в Україні народилася нова галузь промисловості - комбайнобудування. Лише за роки першої п'ятирічки в УСРР стали до ладу близько чотирьохсот нових промислових об'єктів - фабрик, заводів, електростанцій. В Донбасі було побудовано 53 шахти, на діючих металургійних підприємствах споруднено 12 доменних та 24 нових мартенівських печей. Розпочало розвиватись трубопрокатне виробництво. Загалом потужність важкої промисловості УСРР зросла вдвоє.

Після 1933 р. Сталін був змушений відмовитись від форсування темпів індустріалізації. На другу п'ятирічку були встановлені більш реальні і помірні середньорічні показники приросту промислової продукції - 13-14 %, що в деякій мірі вирівнювало народно-господарські диспропорції. Приділялось більше уваги розвитку галузей, пов'язаних з виробництвом

товарів народного споживання, вирішенню завдань освоєння нової техніки, питанням підготовки кваліфікованих кадрів, а також проблемам ліквідації фінансових збитків, зниження собівартості виробництва.

Помітну роль у розвитку народного господарства відіграло розгортання стаханівського руху, зачинателем якого став шахтар Олексій Стаханов. У ніч на 31 серпня 1935 року він, забійник шахти “Центральна-Ірміно” у Кадіївці, застосувавши прогресивний метод розподілення виробничих операцій між забійником і кріпильниками, видобув за зміну 102 т вугілля замість планових 7 т, перевиконавши норму у 14,5 разів. Скоро цей рух став масовим, показники О.Стаханова перекрыли інші шахтарі, а абсолютний рекорд установив Микита Ізотов, змінна вирубка якого склала 607 т. Поряд із Стахановим широко відомими стали його послідовники в інших галузях народного господарства : коваль О.Бусигін, ткалі Євдокія та Марія Виноградови, машиніст П.Кривоніс та багато інших.

Успіх цього руху пояснювався тим, що він засновувався на вмінні оволодівати новою технікою та новими методами праці. Суттєве значення мало запровадження підрядної оплати праці, що стимулювала її продуктивність на конкретному робочому місці. Застосування принципу “скільки виробив, стільки й заробив” разом із скасуванням карткової системи й переходом до вільного продажу продовольчих товарів через магазини давали можливість витратити додатково зароблені гроші. В результаті цього зростала зацікавленість трудящих у підвищенні продуктивності праці.

Стаханівські досягнення стали підставою для значного підвищення планових завдань та норм виробітку починаючи з 1936 року. Цим самим було завдано удару підприємствам, які не мали достатніх резервів, призвело до зривів у їхній роботі, що розцінювалось як саботаж чи шкідництво . З 1937 року намітився різкий спад виробництва, заробітна плата знову стала обмежуватися директивно встановленим рівнем. Розповсюдились приписки, з’явилися “липові” рекордсмени. Патріотичний рух загальмувався.

В роки другої п'ятирічки продовжувалося будівництво нових і реконструкція старих підприємств. У 1934 р. запрацювала перша черга Краммашзаводу, що виготовляв устаткування для металургійної промисловості. Було реконструйовано паровозобудівний завод в Луганську, запорізький “Комунар”, який став найбільшим у світі підприємством по випуску зернових комбайнів. Налагодив випуск молотарок харківський завод “Серп і молот”, а заводи сумський імені Фрунзе і київський “Більшовик” – устаткування та обладнання для хімічної промисловості. Стали до ладу “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”. Всього в республіці почало працювати на діючих металургійних заводах 12 нових механізованих доменних і 24 мартенівські печі. З введенням в дію заводу “Дніпроспецсталь” у республіці виникла електрометалургія як галузь промисловості, а коли стали до ладу Костянтинівський цинковий та Дніпропетровський алюмінієвий заводи, то з'явилася також кольорова металургія. Це стало базою для створення оборонної промисловості СРСР і сприяло зростанню обороноздатності радянської держави.

У 30-ті роки в Україні було створено нові механізовані галузі виробництва – маргарінова, маслоробна, молочна, хлібопекарська. Всього побудовано 67 механізованих хлібозаводів, 5 великих м'ясокомбінатів, потужний консервний завод в Херсоні, 3 цукрові заводи-гіганти – Веселоподолянський, Лохвицький і Куп'янський.

Отримала розвиток легка промисловість. Було побудовано кілька взуттєвих і трикотажних фабрик. Але вони не могли повністю задовольнити попит населення, та й якість продукції, що випускалася, залишалася досить низькою.

В цілому ж за рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила цілий ряд європейських країн. Вона вийшла на друге місце в Європі з виплавки чавуну і посідала четверте місце у світі по видобутку вугілля.

Та за ці досягнення було заплачено дорогою ціною. За зовнішнім блискучим, як здавалося на перший погляд, фасадом індустріалізації крилися невтішні економічні наслідки.

По-перше, індустріалізація здійснювалася за рахунок “переливання” коштів з інших галузей народного господарства, зокрема, з легкої та харчової промисловості. Від них надходило до 70 % коштів, вкладених у важку промисловість. В результаті цього у народному господарстві виникли суттєві диспропорції. Знизився реальний життєвий рівень людей внаслідок регулярного підвищення роздрібних цін і невідповідності заробітної плати їх рівню, причому, значну частину заробітку відбирала обов’язкова підписка на державні займи. Зменшилось в порівнянні з 20-ми роками споживання деяких продуктів на душу населення, зокрема м’яса – з 30 кг до 20-25 кг; впало виробництво зерна – з 470 кг до 420-430 кг. Загострилася житлова проблема в зв’язку із значним притоком населення в міста, де люди жили в основному в комуналках, але часто і в бараках, підвалах чи землянках.

По-друге, форсування індустріального розвитку обумовило негативні процеси у сільському господарстві, призвело до проведення насильницької колективізації, впровадження на селі таких форм господарювання, які могли б забезпечити вилучення коштів для проведення індустріалізації.

По-третє, в цей період утверджується неефективний механізм управління економікою, який базувався на командних методах господарювання, гальмував ініціативу людей і одержав назву адміністративно-командної системи.

По-четверте, для індустріалізації використовувались і валютні кошти, які здобували за рахунок розпродажу національних природних багатств – нафти, лісу, хутра, зерна. В 1930 році Радянському Союзу вдалось отримати найбільше коштів: за хліб -883 млн. крб., за нафтопродукти і лісоматеріали – більше 1 млрд. 430 млн. крб. і майже півмільярда – за пушнину та льон. І навіть в трагічні для України роки голодомору вивіз зерна за кордон не припинявся – СРСР одержав за хліб 389 млн. крб. Причому,

відносини із Заходом в цей період обмежувались тільки торгівлею, країна фактично опинилася поза системою міжнародного розподілу праці.

Таким чином, наслідки індустріалізації за радянським зразком були досить суперечливі. По суті, реставровувались господарські структури, що склалися ще до жовтня 1917 р., коли існували ринкові відносини і яскраво виявлений розподіл праці між центром та колоніальними периферійними окраїнами. В УСРР, як правило, промисловість набувала розвитку у великих містах та Донецько-Придніпровському районі. Донбас став всесоюзною “кочегаркою” і давав вугілля в першу чергу для промисловості Центральної Росії. Розвиток вугледобувної промисловості і концентрація металургії в Україні призвели до складних екологічних проблем, обмежили можливості промислового розвитку інших регіонів республіки.

Процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загально-союзними тенденціями, мав свої особливості. Це інвестування у промисловість республіки значної частини коштів, побудова в УСРР в роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів, нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки, поява нових галузей промисловості, ліквідація приватного сектора.

Курс на форсування індустріального розвитку країни потребував здійснення відповідної політики на селі, виявом якої було посилення адміністративного тиску на селянство з метою розширення колективних форм господарювання.

В Україні процес створення колективних господарств збігся з проведенням жорсткої лінії на більш енергійне виконання завдань заготівлі хліба. Ще у грудні 1927 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому був присутній найближчий соратник Сталіна секретар ЦК ВКП(б) В.М. Молотов, ставилося питання про прискорення хлібозаготівлі. Був встановлений план на 265 млн. пудів. А у січні наступного 1928 р. в кількох телеграмах із Москви містилася вимога збільшити завдання ще на 30 млн. пудів і негайно його виконати.

Таким чином, Україна фактично переживала другу “продрозкладку”, під час проведення якої широко застосовувались різноманітні форми репресій - від конфіскації у селян зерна до їхнього арешту й відправки до концтаборів.

Здійснюваними заходами вдалось в деякій мірі вирішити питання заготівлі хліба, але ненадовго. Тому в травні-липні 1928 року прокотилася нова хвиля надзвичайних заходів, які викликали широкий протест серед селянства. Сталін розумів, що “надзвичайщина” – це тимчасовий засіб впливу на селян за існуючих економічних відносин. Він вважав, що до тих пір, поки існуватиме неп з вільними селянськими господарствами, радянська держава буде повністю залежати від селян і ринкової стихії. Тому генсек вирішив поставити селянство в безпосередню соціально-економічну, а не лише політичну, залежність від держави. Необхідні були “революційні” перетворення на селі, щоб примусити селян здавати більше товарного хліба. Цим і був зумовлений курс на “суцільну” колективізацію “шляхом конфіскації приватних селянських господарств і націоналізації самої селянської праці”. В промові 9 липня 1928 р. Сталін так обгрунтовує політику по відношенню до селянства : 1) класи, що відходять, тобто непмани і куркулі, добровільно своїх позицій не залишать, а значить просування до соціалізму об’єктивно веде до загострення класової боротьби в країні; 2) це обумовлює необхідність застосування надзвичайних заходів; 3) для фінансування індустріалізації з селянства необхідно брати щось на зразок данини, щось на зразок надподатку; 4) нема іншого шляху для отримання товарного хліба, аніж як через перетворення дрібних селянських господарств у великі колективні господарства (колгоспи).

Отже, колективізація на селі проводилась з метою забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, спрощення і полегшення процесу вилучення селянських коштів у бюджет держави на здійснення індустріалізації. Вона насаджувалась зверху, без урахування інтересів селян, конкретних умов — природно-кліматичних, національних, історичних, демографічних. Її “теоретичним” підґрунтям стала вже згадувана стаття

Сталіна “Рік великого перелому”, де вказувалось, що у колективні господарства пішла основна середняцька маса селянства і що у соціалістичному перетворенні села вже отримано “рішучу перемогу”. Але це зовсім не відповідало дійсності, бо в цілому в країні у колгоспи було залучено лише близько 7 % селянських господарств.

Незважаючи на це, на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було висунуте гасло “суцільної” колективізації. Заслухавши доповідь С.В.Косіора “Про сільське господарство України і про роботу на селі”, пленум у постанові з цього питання рекомендував прискорити хід колективізації, але відносно її темпів і кінцевого терміну єдиної думки досягнуто не було. Представники ЦК ВКП(б) В.Молотов і Л.Каганович наполягали на її здійсненні протягом року, партійні і державні керівники УСРР називали більш віддалені строки — кінець п’ятирічки, тобто не раніше 1933 року. Для вирішення питань суцільної колективізації Політбюро утворило спеціальну комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.А.Яковлева. Пропозиції, що їх виробила комісія, лягли в основу січневої (1930 р.) постанови ЦК ВКП(б) “Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. В цій постанові, яка, безумовно, дала поштовх прискореному утворенню колективних господарств, визначалися темпи колективізації в основних зернових регіонах. Їх було розділено на три групи з відповідним скороченням терміну колективізації для перших двох. Україна відносилася до другої групи районів, де колективізацію планувалось завершити восени 1932 р. Встановлювалась також основна форма об’єднання селян — сільськогосподарська артіль, як перехідна до комуни. На практиці ж здійснювалась комунізація: усупільнювалися не тільки робоча і велика рогата худоба, але й дрібна та птиця, інколи й домашні речі. Це викликало протидію селян, загострювало політичну ситуацію в Україні. У цьому документі також офіційно закріплювалась нова політика відносно куркульства — ліквідація його як класу.

Після прийняття даної постанови місцеві партійні і радянські органи різко активізували свою діяльність по створенню колгоспів. Справа дійшла навіть до змагання цілих регіонів — хто раніше закінчить суцільну колективізацію. В Україні найбільш підготовленими до неї були райони степової зони, однак деякі з округів Правобережжя і Полісся прагнули їх випередити. В лютому 1930 року у доповіді Косіора на пленумі ЦК КП(б)У “Про масову ліквідацію куркульства як класу і чергові завдання партії” висувуються нові строки завершення колективізації, скорочені на 1-1,5 роки. І якщо на 20 січня 1930 року було колективізовано 15,4 % селянських господарств республіки, то на 1 березня цього ж року — вже 62,8 %. За таких шалених темпів просто не було можливості враховувати принципи добровільності і психологію селянина-одноосібника.

Колективізація зачепила інтереси усіх верств селянства, які по-різному до неї ставилися. В основному добровільно до колгоспів вступали найбідніші селяни. Вони розуміли, що поодинці їм не вибратись із злиднів і нужди, і тому вихід бачили в згуртованості, об'єднанні. Середнє селянство відносилось до колективізації насторожено. Для нього перехід до колективного господарювання був пов'язаний з ломкою життєвого устрою. Звідси — сумніви, нерішучість, суперечливість. Заможні верстви селян виступали проти колгоспів, бо мали що втрачати. Політика соціально-економічних обмежень, яку щодо них проводила радянська влада до кінця 20-х років, давала можливість певного компромісу: так звані куркулі могли вступати у сільгоспкооперацію, включаючи і колгоспи, але не могли їх організувати і бути обраними у правління.

У грудні 1929 р. Сталін, виступаючи на конференції аграріїв-марксистів, заявив про перехід від політики обмеження й витіснення куркульства до політики ліквідації його як класу. А дещо раніше, у травні цього ж року, постановою Раднаркому СРСР визначалися ознаки куркульства: використання найманої праці, наявність у господарстві машин з двигуном, здавання до найму приміщень чи машин, заняття торгівлею чи лихварством і

т.п. До куркульських відносили господарства, що мали хоча б одну з наведених ознак і у яких розміри прибутку складали понад 300 крб на члена сім'ї і не менше 1500 крб на господарство. Крім того, місцевим органам влади надавалось право встановлювати додаткові ознаки, що вносило плутанину при визначенні статусу селянського господарства. Постановою ЦК ВКП (б) від 30 січня 1930 року куркулі були розділені на три категорії. До першої причисляли тих, хто займався “контрреволюційною діяльністю”(кількість таких господарств в СРСР визначалась в 52 тис.), до другої (112 тис.) - куркулів, що не чинили активного опору радянській владі, але були “експлуататорами і тим самим сприяли контрреволюції”. Представники цих груп висилались до Сибіру і Казахстану з конфіскацією майна. Куркулі третьої групи визнавались “лояльними по відношенню до радянської влади”, але теж підлягали переселенню на необроблювані землі в межах їх регіонів. Крім того, було введено в обіг термін “підкуркульник”, під який можна було підвести будь-якого селянина, не згодного з більшовицькою політикою на селі. В багатьох випадках до куркулів зараховували дійсних господарів, що трудилися не покладаючи рук, впроваджували нові високоурожайні технології. Нерідко розкуркуленням залякували середняків, примушуючи їх таким чином вступати до колгоспу.

Всього в Україні за статистичними даними куркульські господарства в 1927 р. становили 3,8 %, а у 1929 р. їх частка зменшилась до 1,4 %.

Перша хвиля розкуркулення прокотилася в республіці з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де було розкуркулено 61 тис. 887 господарств (в УСРР налічувався тоді 581 район та 5 млн. 54 тис. господарств), вилучено землі 528 тис. га. конфісковано майна на суму 40,3 млн. крб., відібрано 58,6 тис. голів худоби. Нова хвиля розкуркулювання прокотилася восени й торкнулася долі 12-15 % господарств. В період “суцільної” колективізації було експропрійоване майно понад 200 тис. селянських господарств.

На селі запроваджувались різні форми колективного господарства. Селян цілком влаштовували прості форми об'єднання — товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), де усуспільнення засобів виробництва було мінімальним. Але в ході колективізації часто допускались порушення, ТСОЗи насильно переводились на статут артіль і комун. В кінцевому результаті сільськогосподарська артіль витіснила інші форми кооперації. І якщо в 1928 році на ТСОЗи припадало близько 60 % колективних господарств, а на сільгоспартілі – 34 %, то у 1932 р. ці показники становили відповідно 2 % і 96 %. Фактично артіль була компромісною формою на шляху до комунізації села.

Насильне втягування селян до колгоспів викликало протест з їх боку. Особливо невдоволені були селяни інтенсивним насаджуванням комун. Висловлювали свій протест по-різному. Широкого розповсюдження набули “жіночі бунти” — виступи селянок, які вимагали повернення своєї власності. Багато господарів забивали домашню худобу, аби не віддавати її до колгоспу. Мали місце терористичні акти проти представників радянської влади, а також збройні виступи селян, в яких, за оцінками західних істориків, тільки у 1930 р. в Україні взяли участь понад 40 тис. незадоволених.

Масштаби селянських хвилювань збентежили партійно-радянське керівництво. Потрібно було відступати. Спочатку у статті Й.В.Сталіна “Запаморочення від успіхів”, опублікованій 2 березня 1930 р. в газеті “Правда”, а потім у партійній постанові “Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі” від 14 березня того ж року адміністративний тиск на селян отримав осуд, були піддані критиці допущені прорахунки. Після цього почався масовий вихід з колгоспів. В Україні в них залишилося менше одної третини селянських господарств.

Восени 1930 року розпочався новий наступ “суцільної” колективізації. У вересні ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа “Про колективізацію”, в якому для України ставилось завдання подвоїти рівень колективізації і на протязі 1931 року завершити її в основних зернових

районах , а в Поліссі та на решті території здійснити це у 1932 р. Цей рік був проголошений роком завершення “суцільної” колективізації. Причому, колективізацію можна було вважати в основному завершеною там, де не менше 68-70 % селянських господарств ввійшли в колгоспи з охопленням не менше 75-80 % посівної площі. Виходячи з цього, колективізацію в основних зернових районах країни, включаючи Степову та Лівобережну Україну, було завершено в 1932 р. В Україні до кінця цього року було колективізовано майже 70 % господарств, що охоплювали більше 80 % посівних земель.

Всеосяжна колективізація супроводжувалась розпадом системи сільгоспкооперації, експропріацією заможного прошарку селян. Але найжахливішим наслідком її став голод кінця 1932 - першої половини 1933 рр. Головною його причиною стало проведення з кінця 20-х і на початку 30-х років насильницької продрозкладки. Заготівля хліба і іншої сільгосппродукції здійснювалась без урахування реальних можливостей і весь час зростала. У 1931 р. Україна здала 6,9 млн.т. зерна, тобто 39 % урожаю, а у 1932 р. — вже більше половини: 54,6 %.

Восени 1932 року, у зв'язку з недостатніми темпами хлібоздачі, в основних хлібних районах країни працювали надзвичайні комісії. В Україні таку комісію очолював голова Раднаркому СРСР В.М.Молотов. Початком її роботи слід вважати виступ Молотова на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня , в якому доводився остаточний план хлібозаготівлі в Україні — 282 млн.пудів, в т.ч. по селянському сектору – 261 млн.

Комісія не приймала власних рішень, а діяла від імені партійно-державного керівництва республіки. Її робота була започаткована прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932 року, майже ідентичних за змістом і під однаковою назвою “Про заходи щодо посилення хлібозаготівель”. В них, по суті, санкціонувались масові обшуки селянських господарств з негайною конфіскацією хлібних залишків на користь держави. Виконкомам надавалось

право переводити в хлібозаготівлю насіннєві, продовольчі, фуражні фонди колгоспів. Впроваджувалась практика стягнення натуральних штрафів з боржників — як з колгоспників, так і одноосібників. Боржники заносилися на так звану “чорну дошку”, і до них застосовувались жорсткі санкції. Для придушення протидії з боку селян розширювався репресивний апарат, при наркоматі юстиції УРСР в областях були утворені судово-слідчі бригади.

Внаслідок такого тиску тільки з 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. комісія Молотова вилучила з селянського сектору України 86 млн. 974 тис. пудів зерна, 17 млн. 646 тис. пудів дали радгоспи. Загалом в Україні було зібрано 104 млн 620 тис. пудів зерна, а якщо врахувати й те зерно, що було вилучене раніше, у 1932 році, то це становить 260 млн 733 тис. пудів.

Знекровлене село тяжко пережило зиму 1931/1932 рр. Селяни голодували. Влітку 1932 р. тридцять три райони України потребували допомоги. У травні вдалося одержати з союзних фондів 6,5 млн. пудів зерна, з них 1,5 млн. - борошном, завдяки чому голод було тимчасово призупинено. Однак керівництво не зробило ніяких висновків. Розпочався новий тиск на селян, що й так були доведені до відчаю і намагались саботувати заготівлю хліба. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, написану власноручно Сталіним. Нею передбачалось суворе покарання за розкрадання майна - розстріл з конфіскацією або не менше десяти років ув'язнення “за пом'якшуючих обставин”. Амністія заборонялась. Цей антигуманний акт одержав серед народу назву “закон про п'ять колосків”. Як свідчать неповні дані, лише за п'ять місяців його дії в Радянському Союзі було засуджено 54 тис. 646 громадян, з них 2100 чол. — до смертної кари.

Діяльність вже згадуваної молотовської надзвичайної комісії поставила республіку на грань катастрофи. Під виглядом перешкоди “незаконній” торгівлі хлібом на ринку комісія перевела на блокадне становище всю

Україну. Лише з 15 грудня було дозволено продавати гас, сірники і деякі інші промислові товари у селах, за винятком боржників.

Хлібозаготівля продовжувалась і в перші два місяці (січень-лютий) 1933 року— навіть тоді, коли на всій території України в селах практично не було запасу продовольства і спостерігались масові випадки загибелі селян від голоду. Вилучення насінневого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему – де взяти матеріал для майбутньої сівби. І знову в хід пішли насильницькі методи, застосовувались навіть аморальні заходи — нагорода за донос, і цей “досвід” у лютому 1933 р. був поширений на всю республіку у вигляді урядової постанови. Республіканські органи мовчки погоджувалися з такими діями. Можливо, їхня поведінка обумовлювалась тим, що саме на ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР та на їх керівників С.В.Косіора і В.Я Чубаря постановою ЦК ВКП/б і РНК СРСР від 14 грудня 1932р. покладалась особиста відповідальність за проведення заготівлі зернових культур і соняшника.

Смертність від голоду почалася з перших днів роботи молотовської комісії, а з весни 1933 р. вона стала масовою. Страшний був той час. Селяни, щоб зберегти хоча б дітей, шукали порятунку в містах, лишаючи їх в установах. лікарнях, школах, просто на вулицях. Та це вдавалось небагатьом. А кордони з Росією та Білорусією перекривали війська й частини ОДПУ.

Відносно наслідків голодомору можна зустріти різні судження. Досить виважені й обгрунтовані дані наводить С.В.Кульчицький. За його підрахунками, прямі втрати від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік, а від голодомору 1933 р. — 3–3,5 млн. чоловік; повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності під впливом даного чинника, сягають в цей період 5 млн.чоловік. На Міжнародній науковій конференції 1990 року була названа цифра в 9 млн.чол.

Трагічним є те, що за прямою вказівкою Сталіна ситуація в Україні всіляко приховувалась, злочинно замовчувалась або ж характеризувалась як тимчасові труднощі в деяких колгоспах. Але не викликає сумніву, що це був

цілеспрямовано організований геноцид проти українського народу. Навіть у голодні для республіки 1932-1933 роки СРСР продовжував експортувати зерно (в основному з України) за кордон, що дозволило отримати 389 млн. крб.

У 1933 р. уряд відмовився від комуністичного “штурму” на селі. У січні були прийняті державна і партійна постанови, які регулювали відносини між державою і селом. Скасовувалась продрозкладка. Продукцію, що залишалась в колгоспах чи у селян-одноосібників після сплати продподатку державі, можна було реалізувати за ринковими цінами. Це у значній мірі стимулювало нелегку працю селян.

Однак здійснення колективізації насильницькими методами призвело сільське господарство до глибокої деградації. Воно залишилося без кращих працівників, котрих було розкуркулено і вислано до малообжитих районів — на лісозаготівлю, шахти, копальні. У 1933 та 1934 роках майже на чверть скоротився рівень сільськогосподарського виробництва, впала урожайність зернових. Їх валовий збір становив близько 680 млн. ц — найнижчий після голодного 1921 року. Значних втрат зазнало тваринництво. Лише починаючи з 1935 року у розвитку сільського господарства намітилось деяке зростання, покращилось забезпечення населення побутовими послугами. В цьому ж році було відмінено карткову систему.

Повністю колективізацію було завершено у 1937 р. В УСРР на цей час нараховувалось 27347 колгоспів, що об'єднали 96 % селянських господарств і обробляли 99,7 % посівних площ. Колективізація значно змінила моральні і матеріальні устої села, призвела до значних втрат і необоротних процесів. Селянина було відлучено від наслідків своєї праці, відірвано від землі, у ньому було повністю придушене почуття господаря. Запровадженою в грудні 1932 року паспортною системою колгоспники фактично були прикріплені до місця свого проживання і не мали права змінити його без дозволу влади.

Отже, внаслідок складних соціально-економічних перетворень на селі було створено колгоспний лад, який став важливою складовою частиною радянської адміністративно-командної системи. Наприкінці 30-х років сільське господарство УСРР вийшло на рівень продуктивності, що був до початку суцільної колективізації. Але навіть на початку 40-х років республіка не досягла дореволюційного рівня по виробництву зерна на одного її жителя. Зберігалось відставання від західних країн. Пов'язане це з тим, що в сталінській моделі побудови соціалізму роль аграрного сектора полягала в “обслуговуванні” індустріалізації та в збереженні стабільності в забезпеченні країни продовольством. За індустріальний стрибок було заплачено жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, викоріненням селянина-господаря, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

2. Політичне становище та духовне життя республіки в умовах тоталітаризму. В ході здійснення стратегії форсованого економічного розвитку значні зміни відбувалися в політичній сфері. Поступово політичний авторитарний режим перетворювався в тоталітарний. Культ особи Сталіна набував потворних форм. В партійних документах проголошувався курс на демократизацію, а в реальному житті йшло відчуження трудящих від влади. Керівництво країною все більше концентрувалося в руках бюрократичного апарату, який повністю підкорявся Сталіну і був виразником його волі. Виборні ради стали повністю залежними від виконавчих органів, звітність яких перед радами і виборцями фактично була відсутня. Партійні структури займалися вирішенням практично усіх питань, підмінюючи і господарські органи, і ради. Це було яскравим свідченням злиття партійного і державного керівництва. Саме так була сформована адміністративно-бюрократична система.

Становлення і утвердження цієї системи було зумовлене цілим рядом причин, у тому числі й помилковим вибором стратегії соціально-економічного розвитку СРСР, монополією ВКП(б) на владу, гострою

політичною боротьбою усередині більшовицької партії, в процесі якої Сталін та його оточення узурпували владу, а також досить низьким рівнем загальної і політичної культури більшості населення країни. Суттєву роль відіграла сформульована генсеком “теорія” загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму, яка на практиці обернулася масовими репресіями проти ні в чому не винних людей, а також стала підставою для розповсюдження надзвичайних заходів на всю систему господарювання.

Шлях, яким розвивалися Радянський Союз і УСРР в його складі, а пізніше і цілий ряд інших країн, де були встановлені комуністичні режими був шляхом утвердження тоталітарної держави.

Термін “тоталітаризм” (в перекладі з італійської – ”охоплюючий все в цілому“) вперше запустив у політичний обіг на початку двадцятих років диктатор Мусоліні для характеристики сутності свого режиму, коли в Італії формувалася однопартійна фашистська система. У 1929 році публікацією в газеті ”Таймс“ започатковано застосування цього терміну для характеристики радянського політичного режиму.

Що ж характерно для моделі тоталітарного розвитку ? Серед суспільствознавців існують різні підходи та думки з цього приводу. В стислому вигляді можна виокремити такі основні риси тоталітарної держави. Це наявність очолюваної беззаперечним лідером єдиної масової партії, що зростається з державним апаратом, єдиної офіційної ідеології, монополії на засоби масової інформації, існування системи терористичного поліцейського контролю для боротьби з будь якою опозицією, а також централізована система контролю і керівництва економікою та збройними силами країни. Всі привілеї, що пов'язані з виробництвом і розподілом, зосереджені в руках партійно-державної бюрократії.

Про зміцнення тоталітаризму в Україні свідчать, зокрема, такі тенденції. По-перше, це утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, яке йшло через безкомпромісну боротьбу з релігією (у 1930 році автокефальна православна церква припинила своє існування), через

”завоювання “ ”Просвіт“ (це здійснити не вдалося, і в 1929-1930 роках всі вони були закриті), через боротьбу проти ухилів у партії. Створені органи цензури забезпечували офіційній ідеології монополію на істину.

По-друге, це монополізація влади більшовицькою партією і усунення з політичної арени інших партій, після чого ВКП(б) відкрито зосередила в своїх руках всі важелі управління країною.

По-третє, зрощення правлячої партії з державним апаратом. Партійний білет відкривав шлях до керівних посад в різних галузях народного господарства і структурах держапарату.

По-четверте, це встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям. Усі створювані товариства переводились під юрисдикцію НКВС. Держава взяла під цілковитий контроль діяльність профспілок, комсомолу, громадські організації, забезпечивши власну беззаперечну монополію на суспільне життя.

По-п'яте, це встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва економікою. Утворюється адміністративно-командна система як форма організації суспільства (і відповідного типу управління). Ця система включає в себе суб'єкта політичних рішень (політичну владу), механізм забезпечення виконання цих рішень (апарат) і об'єкт, на який спрямовані рішення (суспільство, клас, соціальна група, індивід). Особлива роль тут належала держапаратові, що був зв'язуючою ланкою між ”верхами“ і ”низами“.

Адміністративно-командна система в значній мірі базувалася на номенклатурному принципі управління суспільством. Призначення та переміщення кадрів усього державного апарату здійснювалось з волі партійної верхівки. Вона балансувала між бюрократичним апаратом, що все більше відділявся від народу, і самими народними масами. Головними методами управління стали наказ, директива, розпорядження.

Але трагедія полягала у тому, що трудящі сприймали надзвичайні заходи в управлінні державою як необхідні у боротьбі проти ворогів соціалізму.

За таких умов у 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. Вона стала основою для розробки конституцій союзних республік. Нову Конституцію УРСР було прийнято 30 січня 1937 р. — в цей страшний рік піку репресій. Сьогодні це сприймається як найсильніший прояв політичного цинізму, оскільки у відповідності з Конституцією розширювалися права окремих категорій населення, впроваджувалася досить демократична система виборів до Рад і народних суддів. Вибори ставали загальними, прямими, рівними, при таємному голосуванні. Розширювались права і свободи громадян, проголошувалась недоторканість особи, житла. Але дійсність була зовсім іншою. Утворився значний розрив між декларованими демократичними правами і свободами та реальною політикою і практикою сталінщини, яка фактично перекреслювала основні положення Конституції. Наслідком цього стали прояви байдужості та соціальної пасивності.

Політичне життя в УСРР було підпорядковане вже згадуваному сталінському постулату про загострення класової боротьби, його тезі про наявність у республіках “повзучих” націоналістичних ухилів. Створювалася атмосфера загальної підозри, розпочався пошук “ворогів” народу, замаскованих “правих уклоністів” чи “буржуазних націоналістів”.

Вже у 1930 році відбувся перший широкомасштабний політичний процес у справі “Спілки визволення України”, трактованої як контрреволюційна організація. На лаві підсудних опинилися 45 діячів української науки і культури, з-поміж яких було два академіки — С. Єфремов і М. Слабченко, 11 професорів, два письменники, науковці Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), викладачі вузів, учителі, юристи, священники, студенти. Підсудних звинуватили у шкідництві, в підготовці терористичних актів, а головне — їм інкримінувалась діяльність під керівництвом іноземних розвідок, спрямована на повалення Радянської влади

в Україні і відокремлення її від СРСР. Процес тривав майже два місяці. 19 квітня 1930 р. за рішенням суду, який все ж не наслідився винести смертні вироки, звинувачені отримали різні терміни ув'язнення. Це був початок. Справа послужила своєрідним сигналом для здійснення масових репресій проти національно орієнтованої інтелігенції в усіх областях України. Всього було репресовано біля 5 тис. громадян (науковців, вузівських викладачів та вчителів, лікарів, студентів), відділи СВУ були “викриті” в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Миколаєві.

Після процесу у справі СВУ значно посилилася цензура наукових видань. Найбільш активні відділення Академії розпускалися, їх члени звільнялися з роботи, а пізніше, як правило, підлягали репресіям за звинуваченням у буржуазному націоналізмі. У 1931 році було розігнано історичну секцію М.С.Грушевського, а сам академік змушений був переїхати до Москви, де був заарештований за звинуваченням в причетності до діяльності “Українського національного центру”, але дещо пізніше звільнений.

Наступною була також сфабрикована справа так званого “Українського національного центру”, нібито очолюваного істориком М.І.Яворським. Жертвам цієї злочинної вигадки органів ДПУ інкримінувалась антирадянська діяльність, саботаж, шпигунство, спроби зірвати соціалістичне будівництво на Україні. До різних строків ув'язнення (від 3 до 6 років) було засуджено 50 чоловік. В основному це були відомі представники старої української інтелігенції, які проходили на попередніх процесах. Пізніше 33 з них було засуджено повторно (21 отримали смертний вирок) — за “антирадянську діяльність” і “шпигунство”.

Нова хвиля репресій розпочалася у 1933 році гоніннями на вузівських викладачів, вчителів, діячів літератури і мистецтва, вчених. За період 1933-1934 рр. у зв'язку з викриттям “Української військової організації”, трактованої органами ДПУ як структурний підрозділ УНЦ, було засуджено 148 осіб за стандартними звинуваченнями. Серед репресованих були відомий

письменник П.М.Губенко (Остап Вишня), талановитий поет і прозаїк М.Яловий, літератор М.Ірчан та інші відомі українські творчі діячі.

Крім УВО, були сфабриковані справи Польської організації військової (ПОВ), “блоку Українських національних партій” (УКП, боротьбисти, есери) та інші. Загалом в Україні з 1930 до 1940 року було розкрито більше сотні різних “ворожих” центрів, блоків, організацій.

З вбивства 1 грудня 1934 р. С.М.Кірова розпочинається небачена за своїм масштабом смуга масових репресій. Її жертвами стали партійні та державні діячі, члени ЦК партії, ленінські соратники, військові. З середини 30-х років посилювалися репресії проти тих, хто входив раніше до інших партій чи знаходився у опозиції. Серед перших жертв нової репресивної кампанії був Ю.Коцюбинський, арештований в лютому 1935 року і розстріляний у 1937р. Трагічними стали ці роки й для самої КП(б)У. З 1933 до 1938 р. її кількісний склад зменшився на 48,3 %, в основному в наслідок репресій, яким піддавали навіть партійних керівників вищої ланки. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У та 9 членів Ревізійної комісії, яких обрали на XIII з'їзді партії (травень-червень 1937 р.), було репресовано 100 чоловік, з 11 членів Політбюро, обраних на першому пленумі ЦК КП(б)У після цього з'їзду —10, і з п'яти кандидатів у члени Політбюро — 4. Репресовані всі члени Оргбюро. Було заарештовано і розстріляно Е.Й.Квірінга, Х.Г.Раковського, С.В.Косіора та інших.

Репресії також винищили досвідчених військових кадрів, завдавши цим удару по обороноздатності країни. Були розстріляні командуючі військами Київського та Харківського військових округів Й.Е.Якір й І.Н.Дубовий. Протягом червня 1937—жовтня 1938 років були репресовані сотні командирів і політпрацівників, зокрема 150 представників вищого командного складу знову таки Київського та Харківського військових округів, включаючи практично усіх штабних працівників.

Репресивний апарат працював без відпочинку, а тодішнє керівництво СРСР видавало його страшні дії за гостру необхідність у зв'язку з

просуванням по шляху до соціалізму. В ті роки широкого розповсюдження у суспільстві дістали такі явища, як донос, зрадництво. Вони всіляко підтримувалися партійно-державною верхівкою. Це є переконливим свідченням моральної деградації суспільства того часу.

У 30-ті роки в Україні продовжувалось національно-державне будівництво. Але труднощі функціонування нового союзного механізму гальмували цей процес в республіці. Сталін робив наполегливі спроби на практиці реалізувати свої ідеї “автономізації.”

У здійсненні національної політики в Україні почали виявлятися негативні моменти. Поступово гальмувався хід українізації, яка розглядалася тепер як прояв українського буржуазного націоналізму. Все більше обмежувалася сфера вживання української мови. Розпочався процес звуження діяльності національно-культурних закладів національних меншин. Активну роль в згортанні українізації відіграло керівництво КП(б)У, отримавши в грудні 1932 р. сумнозвісну телеграму за підписами Сталіна і Молотова з вимогою “припинити українізацію.” Особливо пожвавилася робота в цьому напрямку в 1933 р., після того, як в Україну прибув особистий довірений представник Сталіна П.П. Постишев. Обраний другим секретарем ЦК КП(б)У, він мав особливі повноваження і не проминув ними скористатися. В “націонал-ухильництві” було звинувачено М.О.Скрипника, який був останнім захисником українізації серед впливових більшовиків. Розуміючи, що його чекає, Скрипник 7 липня 1933 покінчив життя самогубством. Розпочався невиданий погром української культури і науки.

В кінці 30-х років були ліквідовані інститути реалізації інтересів національних меншин. У квітні 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про реорганізацію національних шкіл в Україні”, в якій освіта в навчальних закладах національних меншин кваліфікувалась як шкідлива з погляду її буржуазно-націоналістичного впливу на дітей. Ці заклади освіти закривались, а учні переводилися до українських і російськомовних шкіл. У

наступному 1939 році були ліквідовані національні райони і національні сільські Ради.

Деформації суспільно-політичного життя, викривлення національної політики завдали шкоди розвитку мови та культури українського народу. Виявилась чітка лінія на русифікацію. Однак культурне будівництво продовжувалось. Одним з головних завдань залишалась ліквідація неписьменності. Завдяки цілеспрямованим зусиллям у цьому напрямку вдалося досягти певних позитивних результатів. У 1930 році в школах і лікнепах УРСР навчалось близько 1,6 млн. чоловік, які паралельно набували також певні технічні чи сільськогосподарські знання. До 1939 року кількість неписьменних значно скоротилась, однак близько 15 % дорослого населення не вміло писати і читати.

Одержала розвиток шкільна освіта. На початку 30-х років кількість дітей 8-10 років, які не були охоплені навчанням, звелася до мінімуму і становила всього 2 %. У 1932 р. була затверджена єдина для всієї країни структура загальноосвітньої трудової школи: початкова, неповна середня і середня. В 1937/38 навчальному році в республіці нараховувалося 22,5 тис. шкіл, де навчалось 5,4 млн. учнів. Таким чином, до кінця 30-х років в основному була сформована система обов'язкової семирічної освіти в містах і створювались умови для здійснення загальної середньої освіти в містах і завершення семирічної та поступового переходу до середньої освіти на селі.

В справі формування нової інтелігенції головну роль відігравали вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим навчальним закладом став інститут, а середнім спеціальним – технікум. У 1933 р. відновили роботу університети у Києві, Харкові, Одесі. Було відкрито новий університет у Дніпропетровську. У 1934 році було скасовано плату за навчання. Студенти отримували державну стипендію .

З 1934 року знову запроваджуються наукові ступені кандидата і доктора наук, вчені звання професора, доцента, а також почесні звання заслужених діячів науки, техніки, мистецтва.

У 1940 році в УРСР діяли 173 вузи, в яких навчалось 197 тис. студентів, а також 693 середніх спеціальних навчальних заклади, де налічувалось 196 тис. учнів.

Незважаючи на жорсткі умови, посилення тиску з боку адміністративно-командної системи, наука продовжувала розвиватись. В лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Українську Академію Наук. Вченим, дослідникам вдалось досягти вагомих результатів в різних напрямках, особливо в галузі фізико-математичних і технічних наук. Продовжувала діяти математична школа Д.О.Граве. М.М.Крилов та його учень М.М.Богомолов заклали підвалини нелінійної механіки. Цікавими дослідженнями з теоретичної фізики займався Український фізико-технічний інститут, де вперше в СРСР було штучно розщеплене атомне ядро. У 1932 р. електрозварювальна лабораторія, заснована Є.О.Патоном, реорганізується в інститут електрозварювання ВУАН. Велику роботу проводили представники медичної інтелігенції. Всесвітньої слави набув офтальмолог В.П.Філатов. Фахівці з генетики та селекції А.О.Сапегін, В.Я.Юр'єв, М.Г.Холодний виводили нові сорти зернових культур. Отже, роль науки в усіх сферах життя неухильно зростала.

Однак, процес культурних перетворень в республіці також зазнав кризи. Однією з причин було те, що поступово державний контроль ставав тотальним, перетворився на жорсткий диктат в усіх сферах суспільного життя, включаючи і духовну. Внаслідок цього література і мистецтво опинилися в адміністративних лещатах. У партійно-адміністративному апараті управління культурою було утворено органи цензури — Головліт, Головмистецтво. Духовна сфера також підлягала жорсткому класовому підходу, критерієм її оцінки стало сталінське визначення соціалістичної культури: вона повинна бути пролетарською за змістом і національною за

формою. Все, що виходило за рамки цієї відірваної від життя естетичної формули, проголошувалося ворожим і підлягало переслідуванню.

Напередодні 1 з'їзду письменників СРСР і України (1934 р.), згідно з рішенням квітневого пленуму ЦК ВКП(б) художні об'єднання були розпущені, а натомість створені творчі союзи. Це був суттєвий крок до уніфікації культури і встановлення жорсткого партійного контролю в цій сфері.

Значних втрат завдали українській культурі репресії, спрямовані проти інтелігенції, яку безпідставно звинуватили в “буржуазному націоналізмі”. У 1933 р. розпочався тотальний розгром усього культурного життя України, гоніння на діячів науки і культури. З апарату Наркомосвіти “вичистили” близько 200 “ворожих націоналістичних елементів.” Науково-дослідницькі заклади й університети втратили більше 270 професорів і викладачів. Особливо постраждали педагогічні вузи: з 29 директорів цих закладів було репресовано 18, а 210 викладачів пережили потрясіння у зв'язку із звільненням з роботи та арештом. Без роботи залишилось близько 4 тис. вчителів.

Масові арешти не минули й письменників, діячів культури України, які залишилися символами “розстріляного відродження”. Це режисер, засновник театру “Березіль” Лесь Курбас, засновник школи монументального мистецтва Михайло Бойчук, літератори Микола Куліш, Григорій Косинка, Антон Крушельницький, Олександр Досвітний. Із 193 членів та кандидатів в члени Союзу письменників України зазнали переслідувань 97. Загалом же, на думку деяких дослідників, у часи сталінщини було репресовано близько 500 письменників, що працювали в Україні.

Отже за часів сталінського терору фактично було винищено величезний інтелектуальний і культурний генофонд України. Особливо дісталось інтелігенції в період викорінення “української націоналістичної контрреволюції”. Так звані “націоналісти” були знайдені практично в усіх інститутах і закладах Всеукраїнської Академії наук, у Київському інституті

мистецтв, Харківському та Дніпропетровському історичних музеях, у видавництвах та редколегіях журналів і т.п. В Україні було заборонено постановку двохсот “націоналістичних” драматичних творів і видання двадцяти аналогічного типу перекладів світової класики.

Репресії проти української інтелігенції доповнювалися нищенням пам’ятників історії, і критерієм оцінки в даному випадку виступала не їх художньо-естетична цінність, а ідеологічна сутність. Внаслідок цього було зруйновано багато унікальних споруд церковного характеру.

Таким чином, у 30-і роки в УСРР утверджується тоталітарний режим, сутність якого полягала у встановленні повного і всеохоплюючого контролю з боку партійно-державного керівництва за особою, за всіма проявами громадського життя. Важливою умовою функціонування цього режиму були масові репресії.

В духовному житті України відбувалися складні і різнопланові процеси. Цей період характеризується неоднозначними підсумками в галузі культурного будівництва. З одного боку, були досягнені вагомі позитивні результати в розвитку масової культури: освіти, науки, літератури, мистецтва. З іншого – репресії сталінського керівництва, спрямовані проти інтелігенції, істотно підірвали культурний потенціал. Тоталітарна держава всіляко намагалась науку і мистецтво поставити на службу існуючій системі, всіма засобами, аж до репресій і фізичного винищення, пригнічувала творчий потенціал народу.

Отже, історія соціально-економічних, політичних, національних, культурних перетворень в 30-ті роки характеризується суперечливими процесами і неоднозначними результатами.

Індустріалізація вивела республіку на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру народного господарства. Але рівень розвитку командної економіки залишався невисоким у порівнянні з передовими країнами світу. Наслідком форсованої

індустріалізації стало падіння життєвого рівня населення, а також перехід до політики колективізації на селі.

Важливим результатом колективізації стало створення колгоспного ладу, що став невід'ємною ланкою командної економіки. Прискорені темпи і переважно адміністративні методи здійснення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків - дезорганізації аграрного сектора і його невпинного сповзання в кризу.

Використання воєнно-комуністичного варіанту розвитку економіки, що ґрунтувався на державній власності на засоби виробництва, супроводжувалось насильством над мільйонами людей.

В цей період мали місце серйозні деформації політичної надбудови, викривлення суті демократії, утвердження режиму необмеженої влади Сталіна, масові репресії.

В культурному процесі 30-х років чітко простежується боротьба двох протилежних тенденцій : гуманістичної, творчої і державно орієнтованої, централізаторської. Великої шкоди творчому потенціалу завдали репресивні дії проти інтелігенції.

Література для подальшого вивчення теми:

- Балабольшенко А.* “СВУ”: суд над переконаннями\ Вітчизна.-1989.-№ 11.
- Безотосний М.Т.* Опір сталінізму в Україні (1920-1930-і рр.)\ Укр.іст.журн.-1993.-№ 2-3.
- Бугай М.Ф.* Депортації населення з України (30-50 рр.)\ Укр.іст.журн.-1990.- №№ 10, 11.
- Восленский М.С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.- М., 1991.
- Голод 1932-33 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів.- К., 1990.
- Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.
- Желев Ж.* Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1990.
- Історія України. Курс лекцій у двох книгах.- Кн.2.- К.,1992.

- Історія України: нове бачення. – У 2-х т.- Т.2.- К., 1996.
- Касьянов Г.В.* Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991.
- Касьянов Г.* Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
- Колективізація і голод на Україні (1929-1933 рр.): Зб.документів і матеріалів.- К., 1992.
- Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.- К., 1993.
- Кульчицький С.В.* 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
- Кульчицький С.В.* Втрати населення України від голоду 1933 року \\
Укр.іст.журн.- 1991.- № 2.
- Курносів Ю.О.* Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках : історія, проблеми, уроки \\
Укр.іст.журн.- 1989. - № 12.
- Курносів Ю.О.* Насилля – головний інструмент більшовизму \\
Укр.іст.журн.- 1991. - № 12; 1992. - № 1.
- Лозицький В.С.* Політика українізації в 20-30 роках: історія, проблеми, уроки. \\
Укр.іст.журн. –1989. - № 3.
- Маршрутами історії. К., 1990.
- Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991.
- Мищенко О.* Безкровна війна. – К., 1991.
- Перновський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати УРСР в 30-і роки \\
Укр.іст.журн. - 1989. - № 8.
- Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. К., 1996.
- Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.
- Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992.
- Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. – К., 1990.
- Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1991.
- Шаповал Ю.* У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.